

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№90
(19127)

2018 чылдың
август 2
четверг

Хүннүн үнери — 04:36
Ажары — 20:34
Хүн дурту — 15:58

Садар өртээ хостуг (12+)

«Наадым-2018»-тиң чемпиону

Бызаа ажаакчызы Наталья Күжүгет.

АЖЫЛ-ИШЧИ БӨДҮҮН АВА

Кезээде-ле мал-маган аразында чоруур чылгыр, шудургу, кызымаккай авалар бистиң республикада хөй. Оларның бирээзинге Биини кожунун «Туран» сүт-бараан фермазында бызаа ажаакчызы Наталья Күжүгет дорт-ла харааржыр.

Чандыг-даа ажилды кылырындан чажам дивес, чытпас, олут орбас. Бо зрес-кежээ ава 55 чыл буар. Устүү-Усинскиге бөдүүн өг-бүлөгс төрттүнген. Мези уругларын бичиизинден-не төлөптиг кылдыр үп кижизиткен. Ажилгыр улустун ажи-төлү база ның зрес-кежээ бөдүүн дөзеп алыр. Натальяныгыовна ава-ачазының ыдык чагыын чандыр басыныандан тура-ла бо хүнге чедир барык 40 ажилгырның дургузунда сүт-бараан фермазында ажилулары бо.

Иги үеде ол Туранның фермазында 41 бызааны ил-тежээп карактап турар. Бызааларын улуг, билүктөргө үзүп алган. Шупту аттарлыг: Койгунак, Колобок дээш оон-дар өскө. Ажилында ол хил

бердинген, ынак, кончуг харысалгалыг, дыңнангыр болгаш коллективиниң хүндүткелин чаалап алган. Мындыг зрес-кежээ болгаш, шаңнал-макталга езулуг-ла төлөптиг кижиге.

Оон ыңай ол бодунуң кызымаа-биле ийи уруун төлөптиг кижилер кылып, эртем-билигге чедирип алган. Олары авазының чымыштыг ажилында база дузалажып чоруурлар. «Даң бажындан орай кезээге чедир инек, бызаа аразында хүнзээр, малынга чедир база белеткээр. Черле ыңаш бызаа ажаакчызы дээрге база эң харысалгалыг ажил-дыр» — деп, ол шын сеткилинден чугаалап олурду. Мынча чылдарның дургузунда көдээ ажил-агый адырынга ак сеткилди-биле бараан болуп келгени дээш, Наталья Ховалыговнаны республиканың мурнакчы малчыннарының одуруунче киригени кончуг шын. Бо чылдың чемпиону болган бызаа ажаакчызын малчыннар найырында соодукчу-биле болгаш кожуун чагыргазынын Хүндүлел-бичии-биле шаңнаан. Шынап-ла, үлөгерлиг, туруштуг, шудургу, ажилгыр бөдүүн ава хүндүткеде төлөптиг-дээ.

Бистиң корр.

Хүннүн медээлери

ӨЗҮЛДЕНИН ЧАРТЫК ЧЫЛЫ

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлденин 2018 чылдың бирги чартыының түңнелдерин үндүрген. Бирги чартык чылдың түңнелдери-биле республика макроэкономиктиг көргүзүлгелерниң хөй кезинде өзүлденин эки темпизин хевээр арттырган.

Тывыш болгаш болбаазырадылга адырында үлетпүр бүдүрүлгезиниң индекси өскөн, көдээ ажил-агыйның болгаш садыг-саарылганың хемчээли улгаткан. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» база «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелдериниң боттандырышкыны шапкынчаан.

ҮЛЕТПҮР БҮДҮРҮЛГЕЗИ

Тывада үлетпүр болгаш болбаазырадылга бүдүрүлгелери турум байдалда. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң индекси 2,7 хуу өскөн. Хөмүр-даш тывыжы 27,1 хуу көвүдөп, 793 муң тонна четкен. Кызылдың дааранылга фабриказы пөс-таавы кылыгларының бүдүрүлгезин 3,3 катап өстүргөн.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажил-агый бирги чартык чылда турум өзүлдегил болган. Улуг бода малдың баш саны 1,4 хуу азы 187,2 муң башка көвүдээн. Дагаа бажы 7,7 катап өскөн, а эът бүдүрүлгези чыл эгезинден 7,1 муң тоннага улгаткан.

Ажил-агыйларда сүт саалдазы 25 хуу көвүдөп, ооң бүдүрүлгези 1,7 хуу азы 18,2 муң тонна четкен. Үүрмектеп садар аш-чем барааннарының хемчээли 2,4 хуу өскөн.

ШИМЧЕДИКЧИ КҮШ

Эрткен чылдың январь-июньга деңизерге, 2018 чылдың ол үезинде «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин көргүзүлгелери эки-жээн.

Төлөвилел чорудуу-биле колбаса кылыгларын 36,5 хуу, эъттен белең продуктуларын — 20,3 хуу, макарон кылыгларын — 24,8 хуу, кондитер кылыгларын — 2,7 хуу, минералдыг сугну — 11,4 хуу хөйүнү бүдүргөн.

ХҮРЕШ ФЕСТИВАЛЫ

Август 4-те Кызылга 2001-2006 чылдарда төрттүнген оолдар аразында национал хүрешке делегей фестивалы эгелээр.

Алдарлыг моол мөгө, сумо хүреште япон сумо-уларга чедер кижиге чок дээн бодалды өскертипкен Асошори Дагвадорж Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чалалгазы-биле Тывага эртер маргылдаага келир. Ол делегей маргылдаазының хүндүлүг аалчызы болурундан аңгыда сумога эң салым-чаянныг, 2001-2006 чылдарда төрттүнген оолдарны бодунуң хүреш школазынга өөредир дээш шилиир.

ЫДЫК ЁЗУЛАЛДАР

Август 4-тен 26 хүннеринде Камбы-лама Эргелелиниң башкылары биле чалаттырып келген Туптен Шакья, Лопсан Пунцок башкыларның киржилгези-биле республикага «Чензрик», «Цеван» болгаш «Цам» деп сарыг шажынның ёзулалдарын эрттирер.

Эрзин кожуунга август 4-те 12 шакта «Чензрик» ёзулалын, Кызылдың «Цеченлинг» хүрээзинге август 5-те 10 шакта «Кенин сагылы», Чадаананың Устүү-Хүрээге август 10-дан 17 хүннеринде Ямантакага тураскааткан 7 хонуктуң ретрит ёзулалын, а август 18-те 12 шакта «Чензрик» ёзулалын эрттирер; август 19-та Өвүрге 12 шакта, Чаа-Хөлге август 24-те, Кызылдың «Цеченлинг» хүрээзинге август 25-те 10 шакта «Чензрик» ёзулалдарын, а август 26-да Кызылдың улусчу чогаадылга бажыңыга 10 шакта Шива-мандал, 15 шакта «Цеванг» — Ак Таронуң узун назы дамчыдарының ёзулалын кылыр.

Тываның
Баштыңының
ажыл-херээ

ЧОНГА АКША АЖЫЛДАП АЛЫР АРГАНЫ БЭЭР

Чөөн-Хемчик кожуун Тываның база бир девискээр талазы-биле улуг, ажил-ишчи чоннуң алдар-аттыг кижилериниң чурту. Хүн ноян Буян-Бадыр-гы биле Россияның Маадыры, улуг чуртувустун Камгалап сайыды Сергей Күжүгетович Шойгуну адаарга безин четчир.

Тываның Баштыңы Чөөн-Хемчик кожуунга албан ажылының аайы-биле сургакчылап чорааш, инернет четкизинде блогунда бодадары-биле мынчаар үлешкен:

«Турар чериниң аайы-биле, социал-экономиказының хөгжүп болур барымдаазы-биле канчап-даа кожууннар аразында көргүзүлгө талазы-биле адаккы одуругга турбас ужурлуг. Чүге байдал ындыг болуп турарын кожуннуң удуртулгазы-биле бүгү талазы-биле сайгарып чугаалаштывыс. Чугаавыстың кол-ла утказы — кожун-суурнуң чагырга черлери чурттакчы чонга акша ажилдап алыр ажилчын олуттарны көвүдөдиринче угланган кандыг ажилдар кылып чорудуп турарыл, сайгарлыкчыларның саны эрткен чылга бодаарга бо чылын канчап эвээжэй берген, күш-ажыл кылып назылыг чоннуң саны, ылаңгыя аныктар чүге кызырлып турарыл деп сайгарылганы кылдывыс.

Черниң болгаш өңчү үндүрүлгелеринден кирип алыр орулгаларның ачы-дузанын, удуртукчу кижилер бодун долгандыр шыырак эртем-билиглер анык кадрларны чыырының дугайында дээш, оон-даа аңгыда көдээ ажил-агыйга хамаарышкан айтырыгларны шупту талазындан сан-чугаайларга даянып алгаш, бүгү талазы-биле өөренип көрдүвүс. Шак-ла мындыг тус черниң чагырга черлери-биле эрттирип турар ужуражылгаларывыс бистиң ийи талавыска улуг ачы-дузалыг болуп турар. Бот-боттарывысты дыңнажып, бо хүнде кожун-суурлар кандыг бергедээшкин-нерлиг чурттап чоруур арыннарны көржүп алгаш, ажы-биле чугаалажып алырга дыка эки болур чүве.

Бодумнуң таламдан садик тудуунга дилээн айтырыын шиитпирлеп бээрин өөренип көөрүн аазааш, аргалыг болза тус черлер чагыргалары акшадан акшаны ажилдап алыр аргаларны дидими-биле ажылап өөренирин диледим. Кожун-сумуларның удуртулгазында харысалгалыг кижилериниң кижилериниң ажылын канчаар чорудуп турарын, бодунга хамаарышкан ажилдарны канчаар шиитпирлеп чоруурун сайгарып көргөн мындыг хевирлиг ужуражылгаларны кожун бүрүзү-биле эрттирери көрдүнгөн».

govtva.ru

Тываның Баштыңының эгелээшкини-биле «Инек — чөмгерикчи малым» деп төлевилелди 2016 чылдан бээр боттандырып турар. Ийи чыл дургунда ооң күүселдезинче 22,9 млн. рубльди тускайлаан: улуг бода мал садып алырынга — 21,7 млн. рубль, мал камгаладырынга — 1,250 млн. рубльди (2016 чылда — 12 915 муң рубль, 2017 чылда — 9250 муң рубль).

Хей ажы-төлдүг болгаш эвээш орулгалыг 619 өг-бүлө (оларда 2436 уруглар бар) социал деткимче кылдыр бызаалыг инектерни алган. Бо социал деткимче алган өг-бүлелер мал оолдаашкынының үезинде 376 баш чаш бызааны алган: 2016 чылда — 235, 2017 чылда — 141 баш.

2018 чылдың июль 27-ниң хүнү-биле алырга, ийи чыл иштинде ниитизи-биле 402 баш чаш бызааны камгалап алган (2017 чылда — 148 баш бызаа, 2018 чылда — 254 баш).

Кызыл, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Улуг-Хем, Сүт-Хөл кожууннар малдың чаш төлүн камгалап алырынга эки көргүзүлгөлиг болган, а Тере-Хөл, Би-Хем кожуннар хожудаан.

2018 чылда төлевилелге киржир 250 өг-бүлөгө бызаалыг инек садып бээри-биле, республика бюджетинден 9,250 млн. рубльди тускайлаан. «Инек — чөмгерикчи малым» деп социал төлевилелди боттандырап талазы-биле ведомстволар аразының тускай комиссиязының 2018 чылдың апрель 5-те протоколу-биле Тываның Чазаа төлевилелдин киржикчилериниң даңзын бадылаан.

Даңзыда бар 250 өг-бүлениң социал байдалын сайгарып көөргө мындыг: өг-бүлелерде ниитизи-биле 1338 кижилер, оларның аразында 884 уруглар бар. Өг-бүлелерде ажилдап турар улустун саны 164. Долу эвес өг-бүлелерде ниитизи-биле 31 кижилер бар. Чийик хевирниң туберкулёз аарыг 10 кижилердегелеткен. Чайгы кадык-шылга лагерлеринде 83 уруглар дыштанып турар.

Ак-Довурак хоорайдан болгаш 17 муниципалдыг тургузуглардан мал ээлери-биле дугуржулга ёзуугаар 121 бызаалыг инекти

«Инек — чөмгерикчи малым» — боттанныышкы

СОРУЛГА: ТҮҢНЭЛДИГ АЖЫЛДААР

төлевилелдин киржикчилеринге дамчыдып берген. Чаңгыс баш бызаалыг инектиң өртээ 35 муң рубль. Мал ээлеринге бызаалыг инектерниң өртээн шилчидери-биле садыг-саарылганы чоруткан дугайында 190 керээни чарган.

Кожууннарда мал эмчилери төлевилелдин киржикчилеринге мал тускайлап бээр болган коданнарга профилактика ажилдарын дооскан, 250 баш бода малды шинчээр.

Баш удур санаашкыннар ёзуугаар кыжын бир баш бызаалыг инекке онааштыр 3 тонна сиген херегин ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының специалистери дыңнаткан. 2016, 2017 чылдарда төлевилелдин киржикчилериниң алган бызааларың база 2018 чылда дамчыдып бээр ужурлуг 500 баш малга хамаарыштыр санаарга, шупту 4089 тонна (бир өг-бүлөгө 4,5 тонна), оон иштинде 2016 чылда алган малдарга 2214 тонна, 2017 чылда — 1125 тонна, 2018 чылда — 750 тонна мал чеми херек.

Төлевилелдин киржикчилеринден 42

кижи чонну ажилга хаара туду даңзыында турар. 12 кижини да болгаш түр үениң ажилдарың туткан, 1 кижини кыска хуусаалы өөреткен.

Муниципалдыг тургузуглар да төлевилелди чедишкинниг ботт дээш:

- ТР-ниң Чазааның 2016 чылда 18-те 88 дугаарлыг доктаалы пунктузун күүседире-биле, 2017 киржикчилери-биле камгалап компанияларының аразында чарар ажилдарны организа- 2017 чылда республика бюджеттен 250 баш малды камгалап 500,0 муң рубль акшаны чарган (керээни 1 чылда чарган камгаладылга керээзиниң хөтөнгөн).

Тайылбыр: п.1.3. 2017 чылда дараазында чылдарда шилчидир төлевилел киржикчилеринге алыг инектиң бызаазы 2 ханга бергиге чедир эгидилгэ дамчыдар, бир эвес ол хунал төрүпкенин мал эмчизиниң биле шынзыдыптар болза, он орулгалыг өске өг-бүлөгө дамчыдыр.

- амгы үеде кышкы кажаа 26 өг-бүлөгө мал кажаазын ажилды организаастаар;

- 2016 чылдан киржип турар төл киржикчилеринге (869 өг-бүлөгө) сиге улаштыр тодарадыр, сиген кээринге дуза хереглеп турар өг-бүлө ажил чок хамаатыларны азы волонтерны хаара тудар;

- төлевилел киржикчилеринге алыг инектиң бызаазы 2 ханга бергиге чедир эгидилгэ дамчыдар, бир эвес ол хунал төрүпкенин мал эмчизиниң биле шынзыдыптар болза, он орулгалыг өске өг-бүлөгө дамчыдыр.

Кичээнгейде — ие-чаштар

ЭМЧИ ДУЗАЗЫН САЙЗЫРАҢГАЙЖЫДАР

Республикада уруглар поликлиникалары биле эмнелге организацияларының поликлиника салбырларының материал-техниктиг баазаны сайзыраңгайжыдып база быжыглаар ажилдар эгелээр.

Тыва Республиканың Чазаа 2021 чылга чедир санаан күрүнө программаны бадылаан. Программаның кол сорулгазы — бирги эмчи-санитарлыг дузаның чедингирин болгаш шынарын бедидер, уруглар поликлиникаларын болгаш поликлиника салбырларын медицина дериг-херекселдер-биле четчелээр, педиатрия албанының профилактика угланышкынын хөгжүдөр, амбулаторлуг звенода хүндүс эмнээр технологияларны кириер, уругларга болгаш ада-иелерге таарымчалыг байдалдарны уруглар поликлиникаларынга база поликлиника салбырларынга тургузар.

«2018-2020 чылдарда Тыва Республиканың уруглар поликлиниказының база эмнелге организацияларында уруглар поликлиникаларының салбырларының материал-техниктиг баазаны хөгжүдери» деп күрүнө программаны ТР-ниң Кадык камгалап яамызы ажилдап кылган. Ону акшаландыраарының ниити хемчээли 176 млн. хире рубль. Ол федералдыг болгаш республика бюджеттеринден база бюджеттен дашкаар дөстөрдөн келир акша-хөреңги болур. Уругларга эмчи дузанын чогуур деңнелге чорудар дээш, күрүнө

программазының күүселдези-биле, элээн эргижирээн эмнелге дериг-херекселдерин солуп, четпес чүүлдерни четчелээр.

2017 чылда Тывада чаш болгаш 14 хар чедир назылыг уруглар ортузунда 131 189 удаа аараан таварылга бүрүткеттинген. 15-17 харлыг элээдилер ортузунда тыныш аарыглары — бирги черде (37,4 хуу), оон соонда бестер аарыглары (14,6 хуу), берттинип, хораннаыры (9,9 хуу). Сөөлгү чылдарда кадык камгалап хөгжүлдесинче улуг салышкыннарны салган-даа болза, уруглар поликлиникаларының база эмнелге албан

черлериниң уруглар поликлиникаларының салбырларының материал-техниктиг баазы кошкаан.

Эмчилерниң баш бурунгаар санаашкыны-биле алырга, 2020 чылга чедир программа күүселдези-биле эмнээр чүүлдер хандырылганын 95 хуу чедир, поликлиника

ка болгаш салбырларже чаш болгаш 1 хар чедир уругларның профилактиктиг хандыруу тудуушкуну 41,4 хуу чедер, 2020 чылга чедир чаа төрүттүнгөн 1000 чаштарның өлүгү хораар чоруу 6,6 санга кызырлыр.

Тывада демографтыг байдал-биле алырга, сөөлгү беш чылда чоннуң санын 1000 кижилерге арттырды. Чаш төрүттүнүп турар, россияжи орту көргүзүгден 1,9 катап хөй. Сибирь федералдыг округта-даа, чуртта-даа чаш төрүттүнери-биле Тыва мурнуку чедер. Чаштарның болгаш уругларның чок алырга база инвалид болуру — Кадык камгалап яамызының онза хыналдазында. Укук домство реабилитацияның шынарын көдөрзүн демдеглээр.

Амгы үеде Тываның кадык камгалап күрүнө системаның эмнелге организацияларында чеди уруглар поликлиникалары бар: Республиканың уруглар эмнелгезиниң структурасында 3, Барыын-Хемчиктиниң кожуннар аразының эмнелге төвүндө 2, Улус Хемниң кожуннар аразының А.Балган тегериктиг эмнелге төвүндө база Кызыл кожуннар төп эмнелгезинде бирээ-бирээ. Арткан элээн алыг черлеринде уруглар консулциялары ажилдап турар.

ТР-ниң Чазааның парлал

«Шериг авточарыш-2018»

РОССИЯНЫҢ КОМАНДАЗЫ
ТИИЛЭЭН

Чарыш эгелээн.

Бүгү-делегейниң найырал хүнү июль 30-де Бай-Хаак суурдан ырак эвесте Арыг-Ээзи деп черге Бүгү-делегейниң армейжи оюннарының «Шериг авточарыш-2018» маргылдаазының «Чаңгыстың чарыжы» чадазы эрткен. Аңаа 4x4 база 6x6 дугуйларлыг «КамАЗ», «Урал» биле «Богатырь» автомашиналарның чарыжы болган. Тываның ховуларлыг, элезинниг, тейлиг кадыр оруктарына күчүлүг шериг автомашиналар быжыын көргүскен.

Таңды кожуунун чагыр-даргазының хүлээлгезин күөсөдип турар Алик Монгуш, Россияның Камгалал яамызының Кол автобронетанк эргелелиниң начальнигиниң орапчызы полковник Дмитрий Настоящий авточарыштың киржикчилеринге байыр чедирип, орукту күзээн. Тус кожуунун тергин артистери, «Сударушка» ансамбли ыры-шоору, хөөмей-сыгыды-биле аалчыларны деткип, маңган ак кидис өгө национал аыш-чем-биле хүндүлээн.

Авточарыш мурнунда Россияның, Кыдаттың, Узбекистанның, Египеттиң командалары автомобильдериниң техниктиг байдалын хынап, капитаннары айтышкыннары берип, эртер маршрутун бөлүгленчип алган сайгаржып турлар. Дагылы нарын оруктарны чүгле демниг команда эртип шыдаар болгай.

«Чаңгыстың чарыжының» стартын Узбекистанның командазы алды. Чаржыр оруктун ийити узуну 114 километр. Шериг автомашиналарының саны — 22. Ынаар команда бүрүзүндөн база маргылдаадан дашкаар киржир «КамАЗ», «Урал», «ГАЗ» автомобиль заводтарының 6 автомобильдери кирип турар. Күчү-күштүг автомашиналарны шериг чолаачылар биле штурманнар башкарып турар.

Баштайгы экипаж үнгөн соонда 10 минута болгаш дараазында автомашина халдып үнүптер. Старт бериптери билек күчүлүг шериг автомашиналарның моторунун даажы чаңгыланып алдып эрткен соонда чүгле доураа бургураар. Чурум езугаар Узбекистанның, Россияның, Египеттиң болгаш Кыдаттың командалары халдып үнер.

Тос-Булак аржаанындан нарын чүк талазынче 2 километр черде финиш. Моон

автомашиналарның халдып кел чоруурун хайгаарап көөрге, дыка таарымчалыг. Күчүлүг машина-техника финишче чоокшулап халдып ораны кайы ырактан орукта бургураан доурактан эскерип болур. Көрүкчүлер автомашиналарын тускай аңгылаан черде тургускан. Мында база артисттерниң ыр-шоору куттулуп турар.

Демир аьдындан чаа дүжүп келген Соңгу флоттуң шериг

чолаачызы сержант Константин Ошуев биле штурманы улуг матрос Сергей Задков орукту кайы хире эрткенин мынчаар таныштырды: «Тывага июнь 3-9 хүннеринде эрткен «Шериг авточарыш-2018» Бүгү-армейжи маргылдааның «Командалыг чарышка» ийиги, а «Чаңгыстың чарыжына» үшкү черни ээлээн бис. Бо удаада курлавыр экипаж кылдыр келдивис. Оруктуң маршрутун солун болгаш нарын кылдыр өскерткен-дир. Дагы куду бадар 5 километр хире нарын оруктарга машинавысты шурадып турду. Узбекистанның командазының автомашиназының дугуйларының истерин көөрүвүске, тургускан маршруттан өскээр халдып азып турган болду. Бистиң экипажывыс орукту эки эрткен деп санап тур бис. Эң кол чүүл — машина-техника үрелбээн».

Россияның командазыныч кирип турар Соңгу флоттуң 6 төлээзи авточарышка киржип

Соңгу флоттуң штурманы улуг матрос Сергей Задков биле шериг чолаачызы сержант Константин Ошуев.

келген. Олар маргылдаага чартык ай дуругунда белеткенип, бедик арга-дуржулгазын, тиелелгеже чүткүлүн көргүскен.

Узбекистанның командазының штурманы биче сержант Бахром Раджапов: «Бистиң командавысче чуртувустуң тергиннериниң тергиннери кирген. Орук берге болгаш нарындыр. Ынчалза-даа чарыш солун болду. Черниң уг-шин тыварда, бергедээшкннерге таваржып турдувус. Эки көргүзүлгелерни чедип алыр дээш, чолаачым-биле демниг болуп, орукту кызып эрттивис. Бүгү-делегейниң армейжи оюннарының «Шериг авточарыш» маргылдаазына ийи дугаар киржип турарывыс бо».

Россияның командазының төлээзи, 4x4 дугуйларлыг «КамАЗ» автомашиназының чолаачызы улуг прапорщик Анатолий Зелепукинниң чугаа-зы-биле, оларның экипажы Узбекистанның командазының ийи машиназына четкеш, мурнай халдып келгеннер. «Моон мурнунда чааыстап турганы-биле орук шык хевээр болгаш, шоолугла доураактыг эвес болду. Орукту 1 шак 31 минута дургузунда эрттивис. Автомашинавыстың спидометри үрелгени-биле демир аьдывыстың кайы хире дүрген халдып турарын көөр аргавысчок болду. Ооң уржуундан оожум халдыр ужура таварыштым. Ол үеде Тываның чараш дагларын, төнчү чок шөлдериң магадап чордум. Мында тергин белеткелдиг командалар киржип келген-дир. «Командалыг чарышка» тиелелге дээш демисел чидиг болуру чугаажок» — деп, Мурнуу шериг округунуң 38 чыл стажтыг чолаачызы чугаалады.

Финишти эртип келген командаларның кижигүннери демир аьттарының хөлөгезинде турлар. Автомашиналар шуптузу халдып кирип келирге, шериглер чыскаалыпты. Маргылдааның кол судьязы полковник Дмитрий Настоящий чарыш төнгениниң дугайында команданы бериптерге, шериглер дараазында

чадага белеткенири-биле автомашиналарына олурупкаш, халдып чорупту.

Тус маргылдаада Кызылда 55-ки тускай мото-адыгжы (даг) бригаданың шериглери база киржип турарын сагындырып каалы.

«Чаңгыстың чарыжына» Россияның командазының шериг чолаачылары база штурманнары бедик арга-дуржулгазын көргүзүп, тиилээн. 6x6 дугуйларлыг аар чүкк автомашиналар аразына I, II черлерни

Узбекистанның командазының штурманы Бахром Раджапов.

Кыдаттың командазы чарыш соонда.

Кыдаттан шериг журналист Сунь Ци Лун.

Россияның командазының чолаачылары Юрий Николаев, Айдың Агбаан биле штурманнары Иван Мысин, Кирилл Намчыл-оол тергидээ. III черге Кыдаттың командазының экипажы (чолаачы Чжан Чаньбинь, штурман Чжу Бинь) төлөптүг болган. 4x4 дугуйларлыг аар чүкк автомашиналарының аразына база-ла бистиң команданың чолаачылары Константин Ошуев, Анатолий Зелепукин биле штурманнары Сергей Задков, Роман Аксенов I, II черлерге төлөптүг болган. III черни Египеттиң экипажы (чолаачы Хешам Абд Ел Хаким Мохамед Ахмед Элгенди, штурман Эмад Ашраф Захглоул Мохамед Еид) ээлээн.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Египеттиң командазы чыскаалда.

Финиш чоошулаан.

Хостуг эрге, чөптүг чорук, чаа-гай келир үе дээш базымчага удур тура халчып, чалыы назынын харам чокка өргүүрүндөн чалдан-май, "алдан дургун" атка кирген өгбелер Урянхай, Моол болгаш Кыдат күрүнелериниң төөгүзүндө балалбас исти арттырып каан.

Төрзэн чурту хары холга кирбезин, төрөл чону амыр-шөлзэн чурттазын деп күзеп чораан маадырларның дарлакчыларга удур тура халышкынындан бээр мугур 135 чыл эрткенде, Кызыл – Самагалдай – Улиастай – Улангом – Хандагайты – Чадаана – Кызыл маршруттуг «Сактыышкын оруу» деп автошымчээш-кинни эрттирерин Тываның национал музейиниң эртемденнери саналдап үндүргөн. Ада-өгбелериниң чырык адын албан езузу-биле мөңгөжидер буяныг үүле чаа салгалдың кижилеринге дүшкен.

Тываның төөгүзүнге бир дугаар бооп артып каар узун автошымчээшкынче 16 кижиле 1-де кезээкиниң 22 шак ажа дүжүп чорда, Кызылдан айттыпканнар. Олар кымнарыл деп тодаргайлаарга мындыг: алдан маадыр өгбелериниң салгалчылары ТР-ниң алдарлыг артизи, ыраажы Олег Сарыглар, кенни, уйнуу-биле, Чөөн-Хемчик кожуундан Монгуш Буян-Бадырты аттыг музейиниң эргелек-чизи Вячеслав Монгуш, Алдан-Маадыр суурдан Роза Ондар, Марианна Монгуш база Тываның Алдан-Маадыр аттыг национал музейиниң эртем ажылдакчы-

турушту илергейлээн кайгамчык шын эгелээшкынни Национал музейиниң ажил-дакчыларына, кол идеялиг удуртулганы холга алган Лаида Кара-ооловна Монгушка четтирдивис дээрден өске чүнү чугаалаарыл. Өске күрүнөже – Моол чуртунче мрамор даштан тураскаалды кылып, чедирери, ону хары черниң девискээринге салыр айтырыгны чугаалажып, дугуржулга кылыры кончуг нарын, белен эвес айтырыг дээрзи билдингир.

Тыва-моол кызыгаарын эртежики эртип алыры-биле, Эрзин кожун талазында Цагаан-Тологой эрттирилге чериниң чанынга хонуп алгаш, күрүнө кызыгаарын эртенгиниң 7 шак үезинде эрткеш, бурунгаар сорулгавысче шимчеп үнүпкен бис.

Мурнувуста чыдар маршрутту доктаамнар болгаш орук узуну-биле чижелей алгаш көөрге, мындыг: Кызылдан үнгөш, Моолдун Завхан аймааның Тэс, Нөмрөг сумуларын таварты эрткеш, аймактың төвү Улиастай хоорайга чедер, ниитизи-биле 1062 километр орукту эртер. Оон Улиастайдан үнгөш, катап-ла Нөмрөг таварып, Увс аймактың төвү Улаангомга доктаар, орукка ниитизи-биле 535,17 километр эртер. Улаангомдан Хандагайты чедир 83 км эрткеш, Хандагайты суурдан, Чөөн-Хемчиктин төвү Чадаана хоорайга доктаар – 90 км, Кызыл хоорайга маршрут төнер – 223 км. Чычаан-машина чедишпезинден бир машинавыс артык пассажирлерлиг, аар чүүктүг чоруп чораан, орук-чириивис амыр эвес болганын баш бурунгаар чү-

«САКТЫЫШКЫН»

Тураскаал-самбыра, Салагай таладан оң талаже Саида Бырынай, музей ажылдакчысы база Олег Сарыглар.

сөөртүнчүп алгаш чораанывыстан чоруувус бүдүн хүн дурту эрткени ол. Узун орукка бот-боттарывысты деткижи, ма-нажып, кудургай черге машинаның бодун хииктелдир чууктап, чер дөгүдүп чорааш, кезээликтей Нөмрөгке кирип келдивис.

Нөмрөг – Завхан аймактың 3,3 муң дөрбелчин километр шөлдүг сумузу. Суурда ажил-иш хайныккан: школа тудуунда хөй кижиле иженген, албан черлериниң херим-кажаазын будаан, чаа чуртталга бажыңнарын туткан...

Суурнуң бир онзагай талазы – шайлаарактарның хөйү, хөөредип чугаалаар болза, чаңгыс бажың ажилдыр-ла шайлаарак. Ийи-ле бажың ажилдыр чурттап олар кожасы бо кожасының шайлаараанга келгеш, чемин садып чип алгаш, чана басып чоруй баар улус болду.

Даваа-Цүрэн «Мында эки гостиница бар» дээр, ынаар чеде бердивис. Улуг чурттагы бажың, бетки өрээлде узун стол, дөрүндө хана дургаар манзадан кылган топчан орун. А ыңдыкы өрээлче бүдүү бакылаптарга, кухня болгаш удуур-чыдар өрээлдер бар. «Маңаа чемненгеш, удуп болур силер» деп сүмө келген. Орукка шылагаан боттарывыс: «Борта-ла доктаап алыры дээр-дир» деп шийтирледивис.

Улуг аяк долдур быдааны ижи алгаш, чамдыктарывыс машина иштинге, бир кезек улус топчаннарга доора кылдыр (хөй кижиле сыңа бээрин бодап) чыткылапкан бис. Кайда-бир черде байдалы моон шала эки аалчылар бажыңы бар деп дыңнап кааш, чамдыкывыс ынаар дышта-нып алыры-биле чорупканнар.

Даваа-Цүрэн эртежики кончуг оттуп келген халып тур. Аштанып-арыгылап, эртенги шайны ишкеш, оруувус улап, шимчениптивис, шагывыс эртенгиниң 7 шак.

Машиназы үрелген эштеривис тус черниң чолаачызы-биле оларны Улиастайга чедиргеш, катап-ла эккээр кылдыр дугурушкаш, машина хөлезилеп алган-

нар. Алыс-ла кашпагайы аажок, оккугааныг аныяк оолдун адын Манга дээр болду, ол орус дылды кончуг эки билки кижиле болган.

Орук база дүүнүгү хүнүү дег: машинавыс кадыр үнер, улуг хая-даш эртер калбак ховуларга салгын-хат-биле адаанаштыр сыыладыр халыткылаар. Бода-дар чайгаар-ла эрткен үеже улчуп чору баргылаар...

135 чыл бурунгаар бо-ла берге узун орук-биле дүжүметтерге чилчин үзе эртедип, шаа төнүп, харыксыраан-даа бол хая-даш дег, быжыг тура-соруктуг, коргар чүрек чок, эрес маадырлар көрбээни көрүп, кара баштарын хары черге үзе шаап шийтирер үүлөгө чыгадып алгаш хары черге бар чораанын сактып кээр-ге, баар адаа саргып, карак чаштарга чайгаар-ла чаактарже чаржып бадар бир-ле кара чүве боостааны дуй ап келир... «Бо мээң түрөл чоруурум дээр, ана тыфук-хайт чүве-дир оң» деп бода кааптар сен.

Улиастай чоокшулап олурда, орукка ыдыктыг улуг Отго-тенгер дагның ады-тыга доктаап, Тывадан белеткээниң аяк чөмүн дээжизин үш эртинеге оран-танды элеринге өргүп, өгбелеривисти мага-бодун кадагалаан Моол черге четтиргенивис илередип, йөрээл салып кадыктарывысты аскалап кагдывыс.

Агаар-бойдус бүргег: бирде шыңгыр куду-даа бээр, бирде аяар дымырды-даа бээр, кезек-кезек чаыстай кыгылап турар. Хары черге кара бажың кестирип шаажылаттырган бурун өгбелеривистиң куду-сүнезини төрзө черинден хан төрөлдери чоокшулап оору-рын билип, бир талазында, өөрүшкүнү а өске талазында, кударал-хараадалды карак чажын төп турганзыг. Бистиң коргуш чок, эрес маадыр өгбелеривис төрзө кижилерин 135 чыл ишти манап келген

УЛИАСТАЙДА ТУРАСКААЛ

Дүштекиниң ийи шак ажа дүжүп чорда Улиастайга кирип келдивис.

Алдан-Маадыр суурдан келген салгалчылар Роза Ондар, Марианна Монгуш.

лары Лаида Монгуш, Шолбана Монгуш, Саида Лопсан, Рита Самбуу, Роза Сангы-Бадыраа база Дээди Хуралдың парламента эргелелиниң удуртукчузу Юрий Дарбаа, фото журналист Ай-Демир Мижит, чолаачылар Артиль Монгуш болгаш Артыш Сарыглар.

20 вектин эгезинде Тываның араттың революстуг намының Төп комитетиниң кичээнгейинге алдан-маадырларның маадырлыг чоруун шинчилээр, оларга тураскаалдарны тургузар, чаа салгалга таныштырар сорулга турганын төөгү бижиттери бадыйкаан.

1941 чылдың май 11-де хүлээп алдынган ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунун доктаалында мындыг албан бижии бар: «1883 чылда Хемчикке иштиги, даштыкының дайзыннарынга удур тура халышкан революстуг алдан кижини «Алдан дургуннар» дивейн, «Алдан-Маадырлар» деп адаарын болгаш оларның турган черлеринге тураскаалдар кылырын доктаадыр».

Ук доктаалда көрдүнгөн шийтирер езу-гаар хөй-ле ажылдар кылдынганын чон билер: алдан маадырлар дугайында чо-гаалдар бижиттинген, тураскаалдар бар, чуруктар сиилбип, эртем-шинчилелдер ажылдарын кылган...

1883 чылдан бээр мугур 135 чыл болуп турар үеде, Чазактың шийтирлиг доктаалы үнгенден бээр 77 чыл эрткенде, бүгү тыва чоннуң мурнундан алдан маадыр адааларның коргуш чок шим-чээшкынине тураскаал тургузары-биле салгалчыларының мурнундан хамааты

гаалап каалы.

Моол талада кызыгаар чоогунда Арц-Суурга келгеш, орукту баштаар болгаш Улиастай-биле харылзааның уг-шин тодарадып берип, айтыкчылаар орук баштыңын тып алган бис. Ол Тес сумузуңуң төвүндө Культура бажыңының эргелекчизи Даваа-Цүрэн деп кайгамчык чазык, чугаакыр, дузааргак аныяк херзэ-жен болган. Оон дузазы-биле Улиастайга чедир карак чырык, угаан маажым, хырын тодуг, амыр-менди чордувус. Ховуда шөйлүп, адыраарып чоруй баргылаан хөй-ле оруктарның бирээзинче шын эвес кире бээр болза, та кая барып төх деп болурун чүгө Даваа-Цүрэн-не билип чораан, бисте чүү боор, узун орукту өйлөп-өйлөп, алдан-маадырларның ырылары-биле кыскаладып каап чоруур улуста.

Моол черниң бойдузун сонуургап, чараш черлерни магадап, бот-боттарывыска «таныштырып» чор бис. Машинавыстың соңгазының караа-биле Моолдун карак четпес ховулары, тайга-таңдылары, катаптаттынмас овор-хевирлерлиг даглар, хөлдөр элчип-селчип эртип-ле чорлар. Ол магадаашкындан аңгыда, оңул-чиңгил оруктар, кара баштарны оора соп алгы дег, силгири, чүгө быжыг туттунуп-ла билер. Мокон сөөгү-ле быжыг болгаш, баштар мүн-не туружунда хевээр чоруур мындыг.

НӨМРӨГ СУУРГА

Арц-Суурдан эртежики үнгөш, хүнзе-дир халыткаш, Нөмрөг суурга келген бис. Узун орукка кандыг чүве болбас дээр, бо удаа-да машинавыстың бирээзи үрели берген,

Моол таладан удуртулга кезигүннери ажыдылга үезинде.

өгбелерге тураскаал

ОРУУНУҢ» КЫЙГЫЗЫ

Улиастай Улан-Батордан 984 км ырак чыдар. 1773 чылда хайгаарал, камгаал шивээ кылдыр туттунган, Чжагасту-ул болгаш Богдын-гөл хемнерниң туттышкан черинде хоорай. Хоорайда аш ажил-агыйлыг завод, типография, аш-бүрү ортумаа өөредилге черлери, оолКУ-нуң экономика институтунуң аа «Орхон» деп даштыкы дылдар институттарының филиалдары, аэро-рт, музейлер дээш оон-даа өске черлер

р. Завхан аймактың чер-чурт болгаш аймактың сураглыг кижилеринге турас-аткан музейлер кожа турар. Бисти му-йлер даштынга моол өңүктөр: музей гелекчизи Жанцандорж Юнрэндорж, тем ажилдакчызы Бор Цолмон болгаш келер-даа чылы-биле уткуп алды-р. 40 чыл ажыг орус дыл башкылап ылдаан, амгы үеде Улиастай хоорай-«Орус культура» төвүнде ажилдап руур хүндүлүг башкы Оюунцэцэг Лув-нцэрэн уткуп хүлээшкинден эгелээш, йрлажып чарылгыже чедир бистерге удуртукчулап, хайгаарап келген.

Бистиң таладан удуртуп чоруур дарга-рывыс ажил-херектиң канчаар чорут-тарын дугурушкан соонда, хоорайның ужуңда тураскаал-самбыра тургузар г дээд бидигээште ырак эвес хем дында тургузуп каан ийи улуг өгге идвис. Өг чанында улуу кончуг май-тип каан. Изиг шай соонда катап-ла зейге кээп, ажил-хожулду ыяк дугу-шкан соонда, тураскаал-самбыраны тенги ажыдышкынга белеткеп каа-биле ажилдар шуудап чоруй барган. Ада-өгбелеривистиң езу-чаңчылда-сагып, улуг Моол күрүнениң Зав-хан аймааның чазак-чагыргазының шээрел бергени долгандыр даглар ээлзэн, оң талазында хем аккан, наа-шыктыг улуг дагның эдээнде игээш черге тураскаал-самбыраның ар черин шилип, ол черни актап, ээл салып, тарааларның чүзүннерин, эртинени, ак чемивисти өргүп, тус-езуалды кылып күүсеттивис. Кара мордан кылган, тыва, моол, англи дылда тайылбыр бижикти сиилбээн аскаалды тургузар ажил эгелзэн.

Болудуртулганы алдан маадырларның гакчызы Тываның сураглыг артизи Сарыглар алды. Моол таладан йиниң удуртукчуларын эгелээш, а-даа ажилдакчы оолдар шупту-ла казып, малгаш-цементизин чүгүдүп, ач чугаа-соот чок иженип турдулар. и бүрүзүнүң бажында та кандыг бо-дар хайнып турган!

Даг эдээ бидигээште тыва бөлүктүн чөвүлели.

Тыва оолдар дыштанмай ажилдап турганнар. Фотожурналист Ай-Демирге бир моол оол «Сен дыштан, кай мен казайн» деп имнеп-самнап чугаалаарга, Ай-Демир мынчаар харыылады: «Чок, чок. Мен. Мен. Тыва кижиге». Ыя ол бол-ган чугаадан тыва кижиниң төөгүзүңге хумагалы, хамааты туружунуң күштүү, алдан маадыр өгбелерге мөгейиг, на-ционал чоргаарал дыка ханы-дыр деп бодап шын-на бадыткаттынар чорду. Ада-өгбелерни адап-сурап келгеннерниң сорулгазының бедии улам күштүг илереп кээр болду.

БАЙЫРЛЫГ АЖЫДЫШКЫН

Тураскаал эртенги ажыдышкынга белен. Хүндүктелдиң кадактарын тыва делегация баглап, сактышкын езулалын кылган. 135 чыл эрткен-даа бол, Тыва чуртунуң чону улуг сактышкынның оруу-биле келгеш, эрес-маадырларга тураскааткан самбыра-тураскаалды тургузуп каан.

Тыва чоннуң хосталгазын
Тывар дээштиң тынын берген
Эрестерниң ады, чолу
Эгипреде уттундурбас.

Даартазында эң-не төөгүлүг, 2018 чылдың июль 4-түн хүнүнде, эртен-ги шакта Завхан аймактың чер-чурт болгаш сураглыг кижилеринге турас-кааткан музейлерге Моол таланың удуртукчу даргалары таныштырылганы кылганының соонда, улуг тураскаал-самбыраның ажыдышкыны Моолдун

болгаш Тываның акы-дуңмалышкы чоннарының төлээлериниң киржилге-биле болуп эрткен.

Моол күрүнениң Завхан аймааның удуртулгасы – губернаторнуң оралакчы-зы Бадамсэд Ариунаа, аймак хуралының чоннар-биле ажилдаар бөлүүнүң удуртулганың оралакчызы Дашзэвэг Өнэнхүү, Завхан аймактың музейиниң эргелекчизи, эртем ажилдакчылары Жанцандорж Юнрэндорж, Бор Цолмон болгаш Тываның автошимчээшкининиң удуртулганың мурнундан эртемден Рита Самбуу, Дээди Хуралдың депутады Олег Сарыглар оларның киржилге-биле тураскаал-самбыраны ажыдарының байырлыг кезээ чараш кылдыр каастап дерзэн лентаны кезер езуалдан эгелзэн.

Моол удуртукчу даргалар бүгү Тыва-ның чонунга хөй чылдар эрткен-даа бол, бодунуң маадырларын сактып, тураскаал чоруурун магадап, чоргаарланып, эрес маадырлар дээш ханы кажыдалын иле-редип чугаалап турганнар. Башкы Оюун-цэцэг Лувсанцэрэнниң сургуулдары орус ырыларны ырлажып, Тыва дугайында шүлүктөрни номчуп, байырлалга кайгам-чык ужу-утканы киригенер. Салгалдар-га төөгүнү таныштырар, дамчыдар деп чүве бо-ла-дыр, херек кырында болган!

Ол хүн база-ла чаа-стап каап турар хүн болган. Тураскаалды тургузуп каапкан соонда, хүн чайынналып, дээрге ак-ак булуттар челээштелдир, өөрүшкүнү,

найыралды, тайбыңны оштап чергелеш-тир тургулапкан. Сактырга, моол, тыва чоннарың сеткил-сагыжын илередип турганзыг болган.

135 чыл бурунгаар бо шынааларга уе-човуур, ы-сы дыңналып, хан-чин агып турган болза, бөгүн мында бичии чаштарның орус, тыва, моол дылдарда ыр-шоору диңмиттелип, алдан маадыр адаларның күзел-соруунуң шынныын бадыткап турган.

Кара хөзүннүг, шык, одар-белчири байлак бо шынаада өглер чок, мында амдыгаа дээр кымнар-даа чурттавайн турар. Тус черниң чурттакчы чонунуң чугаазы-биле, бо черге чоокка чедир кижилерниң сөөктери агара бергилзэн чыткылаар дээр. Мынчага чедир бо черге улустуң өглер уш-баш чокка тип, бажыңнар туда бербээнин бодап кээрге, моол улустуң төөгүнү сактып, салгалдан салгалче дамчыдып бергенинде боор деп бодап башка кирер.

Чаа тургузуп каан тураскаал-самбы-раның чанында бедик дагның солагай талазында база бир тураскаал турар, ол дээрге тус черниң истелге-сүрүүш-күнүңе таваржып, шаажылаткан лама башкыларга мөгейиг тураскаал бооп турарын биске тайылбырлап бердилер.

Байырлыг ажыдышкынның кир-жикчилери алдан маадырларның шим-чээшкининиң моол чоннуң хосталга дээш демиселинге улуг салдарлыг болганын катап-катап демделеп турганнар.

60 маадырларның тура-халыыш-кынының дугайында интернеттен таны-жып ап, Тыва дугайында шүлүктөрни өөреникчилеринге доктааттырып турга-нын Оюу башкы чыылганнарга сеткил-хайнышкынның чугаалаан. Боттарының өгбелерин сактып, мындыг узун орукту эртип келген автошимчээшкининиң кир-жикчилеринге улуг байырны чедирип, магадап, Тываның база бир езулуг маа-дырлары-дыр силер деп мактап-даа турганнар.

КҮЗЕЛ БҮТКЕН

Күзел-сорулга бүткен. Алдан маадыр адаларның тураскаалында аскаалаан кадактар киискип, сактырга, дээрде ак булуттар аразында бистиң маадырла-рывыс хол чайып үдээниги, артып калган. Дараазында келир аалчыларга ам орук ажык салдыган.

Автошимчээшкининиң киржикчилери Улиастайдан үнгөш, Нөмрөг таварып, Улаангом, Хандагайты, Чадаана кайы сен дээш халканнар.

«Сактышкын оруу» деп автошим-чээшкининиң киржикчилерин Хандагайты кызыгаар эрттирилгезинге өөреникчилер, башкылар уткуп ап, суурнуң төп библио-теказынга кээп байырлыг шинчилиг уткааннар. Хөндөргей оруунга аяк-шайлыг уткулга соонда, Чадаананың «Мерген-Херел Монгуш» аттыг культура одааның улуг бажынының мурнунга автошимчээшкининиң киржикчилерин кадактарлыг, изиг шайлыг, ыр-шоорлуг уткуп, чыылган чонга сактышкын маршрутунуң эртип турар чылдагаанын киржикчилер таныштырган.

Тываның төөгүзүңге артып каар киж-идилге ужу-уткалыг, кайгамчык солун, уттундурбас хүннер мынчаар эрткен. Бо истиң соон дарый чаа салгал ийи күрүнелер аразында быжыг найырал-ды улам доңнап, Тываның эрес-дидим, алдарлыг алдан маадыр өгбелериниң дугайында сактып, салгалдан салгалче төөгүлөп берип чоруур дээрзинге идегел улуг, күштүг.

Улуг Моолдун Улиастай хоорайының чанында бедик даг эдзэн аал кылган алдан маадырларның тураскаал бижии аалчыларын уткуп турар: «Бо черге 1883-1885 чылдарда болган тыва араттарның тура-халыышкынының хартаачыларын 1885 чылда үш айда шаажылаан. Бо эрес-маадырлыг болуушкун тыва чоннуң Манчы-Кыдат дарлалынга удур демисели болуп, «Алдан-маадырларның тура-халыышкыны» деп ат-биле Тываның төөгүзүңде кезээ мөңгөге балалбас ис болуп артып калыр».

Лидия ООРЖАК,
башкы.

Моол сүргүлүдөр.

Наадым-2018

«ДОРУГ-ДАЙЫМ ДЕРИИ ЧАРАШ»

Тыва кижиниң амыдыралында тоол шагдан бээр аът тускай черни ээлеп турар.

Аът — эр кижиниң ырак-чоокка аргы-жарда, аңнаар-меңээрде, дайын-чаага идегелдиг эжи болбушаан, эззиниң сүр-күжүн, хей-аьдын көдүргөн малы болуп келген. Ынчангаш аъттың дериг-херекселинде, аътка хамааржыр эр кижиниң эт-севинде тыва кижиниң делегейже көрүжү, көшкүн амыдыралының онзагайы, чоннуң сагыш-сеткилиниң тускай илередиин сиңген деп болур. Аъттың дериг-херекселин кылыр чүүлдери болгаш аргалары тыва үндезин культурада тускай черни ээлээн уран чүүлдүн хевيري.

Бурун үеде өгбелеривис кижилер бүрүзү бодунуң аьдын дериглээр херекселин боду-ла кылып, септеп алыр кайгамчык ус-шевер чораан. Амгы үеде аъттың дериг-херекселин бүрүнү-биле кылыр ус-шеверлеривисти салаа-биле санап болур. Ынчангаш аъттың дерин кылып чоруур ус-шеверлерниң ажылын деткип, аныяк-өскенниң сонуургалын оттурары-биле ТР-ниң Культура, Көдээ ажил-агый болгаш аьш-чем яамаларының детким-чези-биле Тыва үндезин культура төвү тыва чоннуң үндезин байырлалы Наадымга тураскааткан «Доруг-Дайым дерии чараш» деп бирги республика мөөрейин ус-шеверлер аразына эрттирген.

Тос-Булакка мөөрейниң киржикчилери тыва аъттарын боттарының кылган дериг-херексели-биле дерип алгаш келгеннер. Мөөрейин ус-шеверлер аразына чарлаан-даа болза, өгбелеринден дамчып келген, ховар каасталгалыг эзер-чүгени-биле адын дерип алган малчыннар, өске-даа бот-идепкейлиг кижилер келген.

Ниитизи-биле мөөрейге Тываның аңгы-аңгы кожууннарындан 12 кижилер киришкен. Мөөрейниң негелдезин езугаар киржикчи бүрүзү национал идик-хевин кедип алган, тыва уксаалыг аътка бодунуң кылган дериг-херекселин чүмнөп дерээш, чонга болгаш жюри кежигүннеринге бараалгадып, тайылбырлаан. Кижилер бүрүзү өскелерден ылгалдыг болурун кызыдып, бир чамдыктары таалың артыган, сыдым, дужак, көгээржик дергилээн, өскелери эзерни кудургалап, хөндөргөлөп-даа алганы бар.

Мөөрейниң ажыдышының ТР-ниң Баштыңы Шолбан Кара-оол, көдээ ажил-агый сайыды Эртине Данзы-Белек база чедип келген. Олар киржикчи бүрүзү-биле ужурашып, аьдының дериг-херекселин сонуургап, ус-шеверлер-биле сагыш хандыр чугаалашканнар.

Бир аъттың дерин четчелеп, бүрүнү-биле кылыр дизе ус-шевер кижилер янзы-бүрү өңнүг металлдар, ыяш-биле ажилдап билири чугула. Оон аңгыда кештерден хөмнү кылып, эзер, сыдым, чүген-чулар болгаш таалың кылырынга таарыштыр шын эттеп билир ужурлуг. Оон аңгыда аъттың чонак, дерлиинге таарыштыр дүктен кидисти салып, оларны сырып-даарап билири чугула.

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол аъттың дерин үнелеп көрүп турары.

Ө.Будуй-оол биле А. Донгак.

Өгбелеривис аъттың дерин каастап, шиник кириинге угулзаларны хөмгө чиртип, чуруп, дарганнар меңгүнден, хүлөрдөн чүгенин каасталгаларын кылып, өңнүг металлдарны эргискеш, хепке кудуп ап чорааннар. Чаңгыс аъттың деринге бүгү херекселдерни белеткеп, оон даарап, каастап кылырынга ус-шеверге барык чыл хире үе херек. Бир эвес ажыглаар херексели белен болза, ус-шевер кижилер чаңгыс аъттың дерин 2-3 айның дургузунда белеткеп болур. Мындыг солун, нарын болгаш хол-биле кылыр ажылды кылып чоруур улус бистиң ус-шеверлеривис болур.

Мөөрейниң киржикчилериниң дерип-каастаан аъттарын чон сонуургап көргөн.

Оларның аразындан Чеди-Хөлдөн Айдыс Юрьевич Чамыяңның ийис оолдары Аюр биле Аястың кырган-ачазындан дамчып келген дериг-херексели-биле чүмнөп дерээн сылдыс шокар аът чоннуң сонуургалын хаара туткан. Ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунуң чаргырга даргазы Александр Курбуевич Донгак чонга ус-шевер Олег Иргиттиң чазап, шеверлээни дериг-херекселин бараалгаткан. Бай-Тайга кожуунуң Шуй чурттуг Орлан Будуй-оолдуң шаандагы Бай-Тайгага чурттап чораан Кара-Дарган деп ус-шеверниң хая чугу-биле будуп, мыйыс-биле ээп кылган эзерин салган мөңгүн чүген-чуларлыг ак аътты чон магадаан.

Кызыл кожуунуң Шамбалыг суур-

да Культура төвүнүн директору Са Чудуктуң сыын мыйызын ээп кылып шаандакы эзеңгилерлиг чырык хүлөспелерлиг тыва эзер салган ак аът чоргааранчыг көзүлгөн.

Ювелирлиг каасталгалар кылыр Кызыл хоорайның аныяк ус-шевер Айбес. Өлчей мөөрейге скиф үезин арзылаңнар омур-хевирлери-биле хатаан, кара хөм болгаш латунь илчирден өрзөн мөңгүн белдирлерлиг, илчир салдырыктыг чүгенин, шаандагы үедег чуларын чүгле багдан өрзөн, мөңгү дергилерлиг, эжип-сыраан колун-чириниң эзерниң оң талазында сөөскөн сыма мөңгүннеп каастаан кымчыны астабагдан өрзөн дужактарны артып хаа хаайлыг хоор аътты чонга үнелээри-бараалгаткан.

Өскелерден ылгалып турар мөңгүн сиилбип кылган эзер куштуң омур-хевирин сиңирген чаа хевирниң эзер, чүгенин строгин породагы аътка эзертээ Кызыл хоорайдан ус-шевер Сайда Момбужай чонга көргүскөн.

А шиитекчилер ТР-ниң улустус-шеверин Кенин Сат, ТР-ниң улустурукчузу Начын Шалык, ТР-ниң улусту чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Чур Шой база Улуг-Хем кожуунуң чылгычы Михаил Норбу аъттарның дериг-херекселин үнелеп шинчилеп көргөш, мөөрейин түнелдерин үндүргөн.

Республика чергелиг «Доруг-Дайым дерии чараш» деп мөөрейниң киржикчилериниң белеткелин бо болгаш аңаа чоннуң сонуургалын жоркежигүннери бедик деп үнелээн. Мо соңгаар ус-шеверлерниң болгаш тыва аъттың деринге сонуургалдыг улусту киржилгезин мөөрейниң негелдезинге өөренип көөрүн организаторлар сүмелээн.

Дараазында тиилекчилерни хүндүте бижикилер болгаш акша сертификаттары биле шаңнап мактаан. Ус-шевер мастерлерден Кызыл хоорайдан Айбес. Өлчей тиилекчи болган, 2-ги черин Александр Донгак (Мөңгүн-Тайга), 3-күзүн Сайда Чудук (Кызыл кожуун) алган. Туска шаңналдарга Сайдаш Момбужай (Кызыл хоорай) «Аъттың тергин бүрүн дериг-херексели: чаа көрүш» деп номинацияга, Улуг-Хемден Мусалин Кыргыс «Муну аъттың тергин каасталгазы» деп номинацияга, «Тыва ус-шевер чаңчылдары аъттың деринде камгалааны» деп Тыва үндезин культура төвүнүн туска шаңналынга Айдыс Чамыяң (Чеди-Хө) тиилекчилер болган.

Тыва үндезин культура төвү ыраа чооктан изиг хүнден дадай дивей тыва аъттарын белеткеп, мөөрейни изиг күзели-биле киржи келген ус-шеверлеривиске, өске-даа киржикчилерге, сонуургап келген чонувуска өөр четтиргенивисти илередип тур бис.

Тываларның аъттың дерин кылырының чажыттары силерниң алды холдарыңарда кадагалаттынып чорурунга мөгөйдивис.

Чочагай ХОМУШ

Тыва үндезин культура төвүнүн

парлалга секретары

Авторнуң тырттыра

чуруктары

Аюр Чамыяң Сылдыс-Шокарын мунупкан.

Мөөрейниң киржикчизи.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Башкы дугайында

КАРА-ХӨЛ КЕННИ — БАШТАЙГЫ ОРУС БАШКЫ

Минусинск чанында курортка эрткен чылдың ноябрь айда дышта турумда, бир хүн «Тыва силер бе?» дие-ле, мээң чанымга элээн улгадырған назылыг орус херээжен кылаштап турди.

— Паа, тывалаарыңарны але, каяа силер? — дээримге, — Ынчанмайнар, мен Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл школазының баштайгы орус дыл башкызы-ла болгай мен. Аңаа баргаш, оолга барып алган мен, адын Иван ааңчы дээр.

Авам, ачам Кызылга 1936 чылда-ла ороовлазындан көжүп келген. Мен ол чүгле 2-ле харлыг, көшкенин-даа сактыр мен. Школа назы чеде бергеш, Кызылдың бир дугаар школазынче эгеш, 3 дугаар школаны дооскан мен. Баштыр Кызылдың башкы училищесинче өөренип кирип алгаш, ону 1951 чылда дооскаш, ол-ла чылын Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл школазынче дужаал дугаар ажилдап чоруй бардым.

Ол үеде көдээ суурларга орус улус эвес, мени ол чер улусу шупту дыка уургаар, эртип-дүжеримге кайгап-ла барлар. Школага орус дыл башкылап баргаш, тыва дылды дораан өөренип калган мен.

Мен өөм ээзи Иванның ада-иезиниң тынча барып, дузалажып турдум. Чай-шөлзэмни үргүлчү ол аалга эртирерин, Иванның ада-иези аажок хөй мал-таннныг, хөй уругларлыг чораан. Үш оол-ла, мен оларның ортун кенни болдум.

Иванның авазы кончуг шыңгыы кижини, оол аалга баарымга-ла, кунчуум чүнүлүмүн дораан айтып бээр. «Че, Зоя, келин кижинек сагжыр сен. Меңээ алажыр сен» — дээн. Оон эгелеп тыва улустуң езулуг шаандагы ажылын кылып элпкен мен. Хөй, өшкүнү, инекти доосаа өөренип алдым. Чүгле ол эвес, че-даа тараа соктаар, хоорар, алгы баар, ааржы, курут кадырар дээш чыл-даа көвүдээн.

Мен шупту ажилды кылып биле берген мен, хойтпак-даа тип турар-ла бис. Аалдың хойтпаа дораан доллар. Хөй эрерге, ооң ишти-хырнын аштап база өренип алган мен. Чөреме өрүп, хан улуп, кургулдай аңдарып турда, амыр турган мен.

Тывага үжүк-бижик билбес чорукту ткаар дээш, ажилды калбаа-биле эрдуп эгелээн. Школага башкылап турумда, суму даргазы башкы бүрүзүн дарга барып бижик өөредир кылдыр фиктеп каан. Ол эзугаар мен база ан-биле аалдарга барып, улуг-биче үнү үжүк-бижикке өөредип турдум. Ан база башкы кижини. Ол үеде амыды-

рал-чуртталга байдалдары ындыг турган боор. Мээң соомда келген орус башкы уруглар база колдуу тыва оолдар-биле чурттай бергеннер. Школавыска чыл санында орус башкылар немежип кээп турду. Иван-биле чурттааш, 2 оолдуг, 1 кыстыг болдувус. Иванның-даа ачазы дыка эки: «Оо, Соя, уруум, эки чөмөн, бодуң камнан» деп чагыыр.

Иванның ачазының ады Намчыл Иргит, а авазын Чозар Күжүгет дээр. Мээң адымны долзуу-биле Зоя Феоктисовна Манчина дээр. Бодумнуң кыс фамилиям Гашкова. Шак ынчалдыр ол черге хөй төрелдерлиг апарган мен. Иванның думаларын чылдың-на бажыңымга тургузуп алгаш, өөредип турдум. Иванның ада-иези Тапсы хемниң эрининге чурттап турган. Шупту ажилды кылып билер боорумга, Иван мени аажок мактаар: «Көрүңер даан, оолдар, мээң орус кадайымның ажилгыр деп чүвезин» — дээш, каттырар.

Иван өйлеп-өйлеп аңаар. Олаңнааш, кандыг-даа аңы адып эккээр. Ооң кыс думалары меңээ аажок ынактар. Любавь Декабрь деп кыс думазы база бажыңга турду. Өөредип, өглөп-баштап каан бис. Ол ам Кызылда шывыглыг рынокта чөм садында ажилдап турар.

Иван аар аарааш, 1964 чылда чок апарган, ону Кызылга ажаадывас. Аарааш чыдыптарга, чыл хире ажаап-тежээп шаг болган мен. Өөм ээзи чок боорда, уругларым шупту чаш, улуг оглум Сергей ынчан чүгле 9 харлыг. Ол амгы үеде Барыын-Хемчикте арга-арыг ажил-агыын даргалап турар. Улуг оглум шуут суг тыва-ла болгай, кадайы база тыва. Ортун уруум Ирина ынчан 5 харлыг. Амгы үеде Дубинина хоорайда быжыкчы даараныкчы кижини. Боду даараныр бүдүрүлгелиг. Бичии оглум Андрей Березовский хоорайның хөмүр-даш шахтазында инженер. Уруум чаңгыс уруглуг, оолдарым ийи-ийи оолдарлыг. Олары база өзе бергеннер. Дээди өөредилге черлеринде өөренип турлар.

Иванның ада-иезиниң аалынга хөй, өшкүнү ийи идим уштуп каапкаш, саар турдум. Ам ынчап турар улус кайда боор. Хөй сүдү-биле шай сүттеп ижерге, чаагай-ла болгай. Сүттүг тыва шайга дыка ынак мен.

Уругларым ачазы чок болган соонда, Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалыкка уруглар сады эргелекчилей бердим. Аңаа чыл хире ажилдап чорумда, С.К. Тока дарга бир хүн хөй улус-биле меңээ келди.

Мени ол-ла дораан «Ак-Довуракка хооркүүском даргала» деп мындыг. Ына-вайн шаг болдум. «Коммунист кижиге

силерге партийжи даалга-дыр» дээш, мени ажилдадып каан.

Ол болза 1966 чыл турган боор. Оон эгелеп Ак-Довуракка уруглар сады эргелекчилеп турумда, мени депутатка деп-шиткеш, күүсекчи комитет кижигүнүгө соңгааш, ооң соонда шуут даргаладып каан. Ынчан Ак-Довуракка даг-дүгү комбинаты чаа туттунуп турган.

Мээң ажилдап турган үемде кончуг хөй ажилды кылган. Чаа туттунуп, сай-зырап олар хоорайже чурттуң хөй-хөй хоорайларындан янзы-бүрү омак-сөөктүг аныяктар ажилдап кээп турду. Мен ол черге баштайгы херээжен удуртукчу болдум. Тыва дылды эки билер болгаш, тыва удуртукчулар-биле эвин тып, чугаалажып дугуржуп аптар мен. Хөй каа чуртталга бажыңнары, чаа эмнелге, дерт улуг школа, культура ордузу, башкы училищезиниң бажыңы, спорткомплекс, ооң соонда ХПТУ, чаа дерт уруглар сады, чаштар ойнаар шөлчүгештер дээш хөй-ле тудугларны ынчан туткан. Ол үеде Чазак тудугларже улуг кичээнге салып турган, акша-төгөрик үзүктел чок үе-ле болгай. Бир кол кичээнге хөй хоорайның ногаажыдылганынче угландырган мен. Ол дээш чаңгыс эвес удаа шаңналдарны ап-даа турдум. Тараан ыяштар, бажыңнар чанының огородтарын суггарары-биле кудумчу дургаар буга сумунун кастырып, сугну бадырган бис. Ол хевээр «Манчина бугазы» дижи апарган. Ол буга суу ам-даа агып чыдар хевээр, чонда ады-даа ынчаар артып калган.

Ынчан Ак-Довуракка спортчу маргыл-даалар, культурлуг хемчеглер хөй-биле эртип, динмитиг-ле турган. Эштир басын-ден эгелээш, хөй санныг садыгларны туттурдувус. Хоорай чөвүлелиниң даргазынга ажилдааш, ниитизи-биле 13 чыл болдум. Хүндүлелдин демдээ, Улустар аразының найыралы орден-нер-биле, Ленинниң 100 чылдаан оюнуң медалы-биле шаңнаттым. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның чону мени дыка эки билер. Ол үеде Чимит-Доржу Байырович Ондар-биле кады ажилдап турдувус. Ажилдап турган үемде ажилчындардан негелдем улуг турганышын, а оон башка хоржок болгай.

Ак-Довуракка 13 чыл ажилдааш, 1981 чылда Москваже чоруй барган мен. Ол улуг хоорайның «Суг канал» черинге инженерлей бердим. Аңаа катап өг-бүлелиг апарган мен. Бүдүрүлгө черинге ажилым түңнели-биле чаа квартира алдым. Москвага 16 чыл ажилдадым, ийи дугаар өөм ээзи аңаа чок апарды.

1997 чылда Москвадан Красноярск крайда Шарыпово районда Дубининага

келдим. Ол черде Ак-Довурактан көшкен улус хөй. Орта каяа анаа оларар дээр силер. Хоорайның хоочуннар чөвүлелиниң даргазынга соңгуп каан, хөй-ниити ажылында ажилдавышаан, тыва чыыштарны база удуртуп тур мен.

Кара-Хөлчүлөр, уругларым адазының төрелдери, чаңгыс чер-чурттугларым мени кайыын уттур. Мен-даа оларны каяа уттур мен. 2002 чылда Кара-Хөл школазының 60 чылдаан байырлалынче мени, баштайгы орус башкывыс дээш чалаан. Мен ынаар баарымда, дыка-ла белеткенген мен. ТР-ниң өөредилге сайыды турган П.А. Морозов база ол школага ажилдап турган болгаш, шыырак дузалады. Сергей Шойгунуң ачазы база ол чер-чурттуг болгаш, Россияның Онза байдалдар яамызы база деткиччилээн. Мен 2 компьютерни, 2 телевизорну, хөй өөредилге номнарын белек кылдыр чедирип бердим. Мээң белек-селээмни дыка сонуургааннар. Меңээ бүгү класстар база белектер сунду. Кажан-бир шагда ажилдап чораан школам мени сактып, үнелеп чорурунга дыка өөрдүм. Меңээ тураскааткан хана-солунда улуг чуруум аскаш, «Эң ынак баштайгы орус башкы-выс» деп бижип каанынга чоргаарландым. Байырлыг хурал соонда шагдагы өөреникчилерим мени бажыңнарынче чалап, өг-бүлө бүрүзү-ле меңээ хөй, молдурга, бызаа айтып, изиг ханнадып хүндүледилер.

Иван-биле 1950 чылдарда чурттап турган бажыңым көргөш, аныяк-чалыы турганывысты, Иванның хөглүг хүлүмзүрүүн, узун, шилгедек мага-бодун сактып келдим. Ооң шагда-ла чок болган ада-иезиниң эрги чуртунга барып сөгүрүп, чажыым чаштым, уруг-дарыым кырган ада-иези буянныг-ла улустар чораан деп сактып мөгөйдим.

Дедир ээп турувуста, бисти хөй-ле улус үдээн. Мен кара-хөлчүлөр-биле база катап ужуражыр кылдыр дугуруш-каш, чарылдым. «Мээң Кара-Хөлүм, буянныг-ла оран» деп бодал-биле оон чоруттум.

Зоя Феоктисовнаның сактышыкынын өскерилге чокка бижээш, «Шын» солуннуң номчукчуларынга бир дугаарында таныштырып оларарым бо. Тыва чон-биле ханы төрелдежи чурттап чораан улуг башкыны Кызылда тыва төрелдеринге дужарымга, ооң дугайында эң-не чылыы-биле сактыр улус болдулар. Артында «орус чуртунда, улуг хоорайда бистиң төреливис Зоя Феоктисовна» деп сактып чугаалажыр. Ол чамдык орус келиннер ышкаш эвес — тыва чоннуң чаңчылдарын сагып, хүндүлээри-биле кады ажилдап чораан башкы эш-өөрүнүң, өөреникчилериниң, чоннуң хүндүткелин чаалап алган.

Кара-Хөл кенни, Тывага ажилдап келген баштайгы орус башкыларның бирээзи Зоя Феоктисовна бо хүннерде 73 харлыг, адак-бышкаа чиик хевээр.

Анзатмаа МОНГУШ.

Симпозиум соонда бодал

ДЭЭДИ ШАҢНАЛ — ДАЛАЙ ДАМДЫНДА

Кайгамчыктыг чараш чурумалдыг, арыг агаарлыг, Азияның чүрээ — Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайга «Хөөмей — Төп Азия чоннарының культуразының онзагайы» деп делегей чергелиг симпозиум болуп эрткен.

Аңаа республиканың шупту кожунундан, Кызыл болгаш Ак-Довурак райлардан, даштыкы чурттардан 70-йг өзүп олар болгаш алдар-ады ал-берген хөөмей, сыгыт, каргырааның леп четлес күүседикчилери киришкен. Ийи хүн иштинде болуп эрткен тыва чүүлдүн, культураның үнген дөзү, чылы болур хөөмейин көргөш, (ооң уунда-даа эртип турган симпозиум-ны көрүп чораан мен) амгы салгалдың олар аныяк хөөмейжилериниң селдезин көрүп, дыңнап оргаш, сак-сеткилге хөй-ле чүүлдер кирип кээрду. Оларны көрүп, дыңнап оргаш, тий аравыста чок Тываның улустун мейжилери тыва чыл-аңы барды.

алдаржиткан, чонунуң чоргааралы Коңгар-оол Ондар, Геннадий Тумат, Алдын-оол Севек олар каракка көстүп кээр чорду.

Кожавыс регионнарда болгаш даштыкыдан келген аалчылар аразында база талантылыг күүседикчилер бар-дыр. Ынчалза-даа (амы-хууда үнелелим) тыва оолга чедир, ооң-биле деңнежир, ону ажыр хөөмейлертер кижини амды-зында тывылбас. Төрээн Тывамның хөөмейжилеринге чоргаарланыр мен. Улуг шуулганың түңнелинде тыва уран чүүлдүн келир үеде сылдыстары, алдарлыг артистери, улустун хөөмейжилери өзүп келген-дир деп бодал олурдум. Ындыг салым-чаянныг талантылар бисте четчир болгаш артар-дыр деп чүвени көрдүвүс.

Дээди шаңналдың эдилекчизи Далай Дамдынның дугайында каш сөс бижикседим.

Бурган чаян үннүг

долдур олургулапкан. Долгандыр кожарларым орус омак-сөөктүг оолдар, кыстар база олуттарын ээлеп, олургулаптылар. Болар хөөмейин база сонуургаар-дыр аа деп иштимде амырап, залдың ол-бо талазынче көрзүнеримге, улгады берген улустар бар болду. Иштикиден болгаш даштыкыдан келген аалчыларны залдың солагай талаккы олуттарында олуртуп каан. Концерт кончуг солун, көрүксенчиг болган. Күүседикчи бүрүзүн көрүкчүлөр изиг-изиг адыш часкаашкынары-биле уткуп ап турдулар. Мээң кожаларым орус омак-сөөктүг көрүкчүлөр база-ла изиг-изиг адыш часкап, чурукка тырттырып ап олурдулар.

Дээди шаңналды чаалап алган аныяк оол Далай Дамдынны сценаже чалаптарга, диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле көрүкчүлөр уткуп алды. Дүште-түлде дег күүселде ам-даа каракка көстүп, кулакка дыңналып турар дег-дир. Далайның күүселдезиниң үезинде зал шуут ыржым-шын барды. Чүгле теле-операторнуң

ийи-чаңгыс оожум базымнары дыңналыдыр. Каш минутаның иштинде кижини (чүгле мен эвес) делегейиниң делгеминче шымып кире берген дег болур чорду. Кайгамчык-ла чараш, езулуг Бурган чаяган үннүг, боостаалыг оол-дур деп, чон үнелеп, чугаалажы берди. Кажан Далай сыгырты бээрге, кижини чайгаар-ла таалап-биле катап-катап дыңнап-ла оруксаазы келир болду. Ооң үнү хоюг, чымчак болгаш өткүт, кандыг-даа ыйыдышкын, албадаашкын чок, хостуг, ала-чайгаар куттулуп турар ышкы сагындырар. Ырызының сөзү чаа, чараш, сөстөрүнүн дыңналыры база тода-дыр.

Далайның сыгыт-хөөмейин дыңнап олургаш, тываның ховар оглу чораан Тываның улустун хөөмейжизи Геннадий Туматка дөмейлээр чордум. Ол мээң амы-хууда үнелелим-дир ийин. Далай Дамдын тыва уран чүүлге көскү сылдыс, алдын үннүг улустун хөөмейжизи болурун күзээр-дир мен. Бодум хөөмейиниң мөгөйикчизи кижини болгаш, ооң күүседикчилерин бодумнуң шаам-биле үнелеп, хүндүлээр мен.

Хирлиг-оол КОҢГАР.

Кызыл хоорай.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың девискээринде арга-арыгларга регион байдалдыг онза байдал чурумун соксадыр дугайында

2018 чылдың июль 23 №376

Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чаззааның доктаадыры болза:

1. 2018 чылдың июль 23-тен эгелеп Тыва Республиканың девискээринде турар арга-арыгларга девискээр байдалдыг онза-байдал чурумун соксадыр.

2. Тыва Республиканың Чаззааның 2018 чылдың июнь 27-де №333 «Тыва Республиканың девискээринде арга-арыгларга регион байдалдыг онза байдал чурумун кириер дугайында» доктаалын күш чок деп санаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда», «Шын» солуннарга, «Албан ёзунуң эрге-хоойлу медээлеринин интернет-порталына» болгаш Тыва Республиканың албан ёзунуң (www.pravo.gov.ru) информация-телекоммуникациялыг «Интернет» четкизинге парлаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ОЛ.

АЙТЫРЫГ-ХАРЫЫ

46 харлыг, ортумак школада башкылап турар мен. Башкы стажым 2019 чылда 25 чыл болур. Пенсия хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында хоойлу төлөвилелинде чаа негелделер ёзуугаар кажан пенсияже үнүп болур мен?

К.ОНДАР.
Кызыл кожуун.

Россияның Пенсия фондунун Тыва Республикада салбырының эргелекчизи Светлана КЕНДЕННИҢ харыызы:

— Тускай күш-ажыл стажыңа негелделер хевээр артар. Башкы кижиге хамаарыштыр херек ужурулуг күш-ажыл стажы 2019 чылда чедер бергени дээш 2020 чылдан эгелеп 48 харлыг тургаш пенсияже үнүп болур силер.

Чедийааның чээрбиден эгелеп өтсиген, кат-чимис, аржаан-хөлдери вис быжып, эм шынары четчи берген үези болур. Чогум-на ынчан арат чон мал-маганынга сиген-ширбилин кезип, аарыг-аржыын аржааннарга эмнедип, кат-чимизин чыып, варенье кылып, кышка белеткелин эгелей бээр чүве-ле болгай.

Кижиниң хар-назыны улгады бээр, даван-даяа аарып, ыстап шылай бээр. Ынчап баарга, Дус-Хөлдү 5-6 хонук эштип, эм-домнуг малгажын чаап, дыштанып алырга, кышты эки ажар боор чүве. Июль айда кезек улуг назылыг кырганнар аңаа чылдыңна барып кадыкысты быжыктырып ап турар бис. Магалыг-ла оран. Ындыг-даа болза бистиң сагыкысты хөмүрзэрти өжүр шаап турар четпес чүүлдерни бижи-вейн баар арам чок.

Бирээде, кижилерниң, машина-тергениң хөйү эмин эрттир, эм-домнуг хөлдү үнелеп, хүндүлөп билбес, ырак талдар аразы черде машиназын чуган, туткан, кара үзүн төп, канчап-даа турар. Бис сагындырыг бээривиске, херекке-даа албас: «Черлик хөл ышкыжыл бо, ээзи-даа чок!» — дээр, бисти, багай улусту эттээр дээш маңнап кээр, тоо-быдарай дезип маңнажып турган черивис база бар. «Ээзи чок, черлик хөл» деп, анаа эвес чугаалап турганы шын хире. Кижидыштанып чедер бээр, шынап-ла, хөлдүң ээлери чок. Чүнү-даа канчап болур сен — кара-туразында...

Ийиде, хөлүвүсте корум-чурум айтыры берге байдалда, шагдаа-медээ ажилдакчылары көзүлбес. Көжээ, караңгы үеде араганы хостуг садар, хөл кыдыы кедээр элезинниг ховуда коргунчуг алгы-ышкы, «Ат кылды, өлүрдү-чидирди!» деп турар. Ий дадай, та чүү болуп турар чүве. Сеңээ кым-даа дузалап шыдапас, хоорайже телефоннаар дээр, электри чок, соталыг телефон албас.

Үштө, эмчи дузасы мында чок. Кижидыштанып, хан базыышкыны улуг, чавыс-даа кижилер келгей-ле. Эрткен чылын бир улгады берген кижини (хөлге салдап чораан), эрикче үндүр тыртып каан, изиг хүнде ишти үрдүне берген чытчык. Кым-даа херекке албас, дыка коргунчуг чүве чорду.

Дөрттө, ырак-уза, чедери берге «Үш-Белдир» курорт эвес, Кызыл хоорайның «Быктында» хиреде, чырык чок. Соталыг телефонга демир чагыны бедик дөң кырынга тургузуптар болза, ажилдай бербес деппе. Бо бүгүнү улуг Россияның ырак черлеринден дыштанып келген улус кайгап турар, 21 векте элдепиг болушкун ышкыш, бажын чайып чугаалажып олурар боор чорду.

Чудуг айтырыг

ДУС-ХӨЛДҮН ЭЭЗИ БАР БЕ?

Беште, чылдың кээр болгаш, хөлдүң бичиилеп сыгып чыдарын келгеш, хап каан өргенивистен 10-12 см бада бергенин эскерер чордус. Хөлдүң ээзи чогун ажыглап, Саян артындан эмненип келген чамдык улус чанарда хөлдүң ортузунда чылыг сероводородтуг малгажын узун хымыжы-биле уштуп, бидоннарын долдуруп, рапалыг суун тускай саваларга кудуп турарын чеже-даа көрдүс. Хөлдөн ырак эвесе баалык ажылдыр Каэк хөлдүң кылагар дузун, кара малгажын кедергей алып, ол хөл кадарының кырында келген.

Бо бүгүнү Тываның экология яамызы хыналдага ап, өөренип көөр болза эки. Дус-Хөлдүң эм шынарын геология болгаш минералогия эртемниң доктору Е.В. Пиннекер тодарадып, эң-не дээди демдекти 16.08.1966 чылда салган. Ол хөлдүң күштүг рапазын, малгажын бүзүрөвейн, катап-катап хынааны солун.

Эртемденниң бижип турары-биле алырга, эмнээр күжүнүң талазы-биле Крымның алдарлыг курорттары: Саки, Чокрактаң дудак чок, харын-даа алып турар. Амгы үеде интернет бар магалыг, ында бижип кааны: делегейде алдарлыг Израильдин «Мертвое озеро» деп хөлүндөн элементтери-биле Дус-Хөл оон ажыг деп каан.

Ону көргөн Россияның хамаатылары Москва облазындан, Ыраккы Соңгу чүктен, Приморье крайдан, Магадан, Камчатка, Ванино дээш кайың-даа келген болур чорду. Оларның-биле чугаалажырга, «Мындыг кончуг каас-чараш черде (машиналыг Абакандан үнгеш, орук ара магадап көрдүс) чурттап, ажилдап чоруур аас-кежиктиг улус-тур силер. Россияның эртинези Святиковону (Дус-Хөлдү) камгалап, карактаар болза эки» дээр. Ол келген хөй чон четпес талаларны эскерген болбайн аан.

База бир солун чүве Дус-Хөлдүң рип, кири агып чыдар ийи аржаан. Пиннекер база анализтеп шинчилээ бижээни: Тывада 4 дустуг аржаан. Ол дээр, Өвүрнүң Торгалыг арж Хүреге, Чедер хөл, Дус-Хөлдүң ийи да аржааннары.

Бо аржааннарның эмнээр күжүңада Миргород, Литвада Бирш курорттар-биле дең. Составы хлор, трийлиг. Хөлге эжинмишаан, аржаан база эмненип, чаңгыс ок-биле «ийи» адып эмненип турар черлер Тывада ховар-ла боор.

Эртенгиниң 5 шакта тура хөлдүң эм шынарлыг чыдын кири тэринге элээн үр олургулаар-даа бимээн дааш чок, карактарны шийип олурарга, хөлдөн шиилээн дааш чок келгеш, кижиниң кулаанга сымарыңан ышкыш: «Хөлүмнү камгалап көр!» катап-катап сыыңайнып чангып-лат Каракты ажыдыптарга, ол үн чиде. Хөлдүң ээзи дуза дилеп турары ол бе? Өршээ, тайга-сыннар, аржаан-хөзүл-ле болгай.

Дус-Хөл бо хүннерге чедир ээзи чвээр. Ону ТР-ниң Экология яамызы хыналдага ап, эде-хере тыртып, дээштиг алып болза эки-дир. Бо хире өртээ ту Тываның байлаа, эртинне хөлүвүс дугаа материалды номчааш, үстүкү чер саадап оран дарга-бошкалары сонуургалы оттуп келир ирги бе? Хөлдүң ёзулуг ээзи тыпты бээринге и артывыс.

Александр ООР
РФ-тиң улус өөредилгез
хүндүлүг ажилдакчы

Кызыл хо

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Полевая, 6. Тел. 8-923-552-3932

Малчыннар турлагларынга СУГ КУДУКАРЫН өрүмнел казып турар. Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

ПАМЯТНИКИ мрамор, гранит, гравировка портретов, фотокерамика, установка. Правый берег, пер. Саянский, 23. Тел. 8-913-359-9494, 8-923-380-9494

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, прожилыны. Доставка. Кредит Русфинанс Банк. Тел. 8-923-383-1575 ОГРН 307246831700175

ПИЛОМАТЕРИАЛ В АССОРТИМЕНТЕ комплексация на дома, бани, гаражи (стены наружные

и внутренние, лаги, пол, потолок, крыша): по индивидуальным размерам. Доставка в город бесплатно. Адрес: Каа-Хемский р-н, с. Дерзиг-Аксы. Тел: 8-960-778-9624, 8-923-375-9926.

Бетон, туулу, пилотматериалдар, цемент дээр-бектери, ФБС блоктары, коопшпалар садып турар. Телефон: 83942240572, 89232619924.

ХОЙДУГУН улуг өртөккө хүлээп ап турар Мира 13. ГОРПО База РПС чанында 9 дугаарлыг газельдин сөөлүг доктаамы. Тел. 8-923-540-5491

Хуу чуртталга бажыны тудуп алырынга ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН садып турар. Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

А.С. Кара-Сал, Ч.С. Конгарактың адында көк өңнүг документиерлиг папка читкен. Тыпкан улусту бо дугаарларже долгаптарын диледивис: 8-923-261-7760, 8-923-381-4983. Шаңналдыг.

солунуң сайтызы: //shyn.ru / электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10926 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 352

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.
Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар Д.С. МОНГУШ.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шоюн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оракачызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь В.М. Чахтар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кужугет, А.А. Лагзы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтүр болгаш кедээ ажил-агы (редактору А.Н. Соян).
Социал айттырылгар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (корр. А.Д.-Б.Түлүш).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талызы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыңан материалдарның торларының бодалдары редакцияның туружу-бидүүлөйи барып болур. Айыттыңан саннары болгоске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторл боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Номериң парлаалгаже дужаагы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефондо долгаш.